

Çeviri | Translation

GRAMERA DÎROKÎ YA ZIMANÊ KURDÎ ¹

Nivîskar : *Pierre LECOQ*

Werger : *Yılmaz Özdil* ²

Berevajî zimanên îranî yên rojhilatî, zimanên îranî yên rojavayî bi salan nekarîn bibin mijara lêkolînên dîrokî yên berfireh û mijara berhemên referans ên xwedî perspektîveke diyakronîk. Ji vî aliyê ve, bi taybetî zimanê farisî hatiye paşguhkirin.³ Ne hewce ye em li ser sebebên vê ferq û cudahiya di lêkolînan de zêde rawestin. Li Yekitiya Sovyetê, mişeyiya lêkolînên li ser zimanên îranî yên rojhilatî, bê şik ji ber vê yekê ye ku li wî welatî îrade û daxwazê qewî hebû ji bo teswîrkirina rêzimana wan zimanan, çî bi halê wan ê niha (synchronique) û çî bi halê wan ê di tarîxê de (diachronique). Ji aliyê din ve, ji ber vedîtina belgeyên bi farsîya navîn û partî li Asyaya Navîn vekolîna tarîxa zimanên îranî yên rojavayî jî nisbeten hate paşxistin. Amadekirina wan belgeyan bo weşanê gelek hêdî pêş ve diçe, ji ber ku karekî gelek zehmet e, lê gava temam dibin dê ronahiyeke nû bixine ser raboriya hemû zar û zimanên îranî yên rojavayî.

Wekî tê zanîn li Ewropaya rojavayî xebata li ser zimanê kurdî bi awayekî rastî di sala 1787an de bi weşana *Grammatica e Vocabulario della Lingua Kurda* ya Garzoni dest pê kir. E. Rödiger û A.F. Pott bi perspektîfeke dîrokî û berawirdî, ev berhem di nav xebata xwe ya bi navê « Kurdische Studien » de bi kar anîn ku di salên 1840 û 1850yan de di kovara *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* de hate weşandin.

Her çiqas wan kurdî wekî zimanekî ji binemala farisî pejirandibe jî (« persische Sprachfamilie », ZKM 3, 1840, p.1), Rödiger û Pott bi reseniya zimanê kurdî hesiyabûn. Rast e ku di wê serdemê de « lehçeya farisî » wekî pênaseyeke şêlû ya hemî zimanên îranî yên rojavayî dihate bikaranîn. Li gorî Rödiger kurdî û farisî ji zimanê avestî dîr in û dibe mirov wan herdu zimanan (kurdî û farisî) ne wekî

¹ Ev tekst di komxebeta Parisê ya bi navê "La langue kurde à l'horizon de l'an 2000" / *Li ser asoya salên 2000an zimanê Kurdî* (28-29 Kanûna 1993yan) de hatiye pêşkêşkirin. Paşî di sala 1997an de di kovara **The Journal of Kurdish Studies** de hatiye çapkirin. Referans : Pierre Lecoq, "La grammaire historique du kurde", *The Journal of Kurdish Studies*, II, 1997, 31-36

² Alk. Doç., Zanîngeha Mardin Artuklu, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Beşa Ziman û Çanda Kurdi. E-mail: yilmazozdil@gmail.com

³ Pêwîst e ku li vir cilda sêyem ya *Osnovy Iranskogo Jazykoznanija, Novoiranskîe jazyki* (di bin şewirmendiya V.A. Abaev, Moskva, 1982) neyê jîbîrkirin. Di vê berhemê de farisî (her wusa dari û tacîkî ji) wekî zarawayêke başûr-rojavayî yê zimanên caspien hatiye destnîşankirin.

zimanên bira, lê zimanên dotmam bibîne. (« nicht sowohl schwesterlichem als vielmehr in geschwisterkindlichemVerhältniss », hb., r.2, her wisa binêrin Pott, r.26).

Ev şêwaza xemilandî ya vegotinê û hinek jî jiçapêketî, nişan dide ku ev nivîskar, kurdî wekî îdyomeke gelekî nêzî farisî, bes bi serê xwe ne zimanekî xweser dibîne. Bi wî awayî, cînava kesê yekem *ez/az* wek nêzîkî *azem* a avestî hatiye diyarkirin, û wisa jî nisbet bi farisî wek arkaîzmekê (formeke kevn) hatiye dîtin (hb., r.47, gotina *adam* di farisiya kevin de hêj nedihate nasîn, *zān* (zanîn) a kurdî û *dān* a farisî jî her wisa- r.57).

Ev rêze-gotar di nav xwe de xebateke li ser fonetîka dîrokî û xebateke berawirdî ya navên heywan û mîneral û giyayan dihewîne, lê morfolojiya dîrokî tê de nîne.

Di berhema serkeftî ya bi navê *Kurdische Grammatik* ya Ferdinand Justi de ku di sala 1880yan de li Saint-Petersbourgê hatiye çapkirin, morfoloji û fonetîka dîrokî di heman demê de hatine vekolîn. Nivîskarî karîbû hindêk materyalên nû yê teswîra zimanan bi dest bixe, ku çendîn vekolerên rojavayî heta hingê belav kiribûn.

Justi di xebata xwe de reseniya kurdî yekser pesend dike. Dibêje ku « kurdî gelek taybetmendiyên xwe hene û bi her awayî hêjayî balkêşana zimannasan e. Kurdî bi tu awayî paşmayê farisî nîne û sitrûktura wê ya rêzimanî, bi rêya çend qaîdeyên pêşveçûna fonetîk, ji farsiyê peyda nebûye, berevajî vê, ew bi serê xwe zimanek e û bi awayekî serbixwe xwe pêş xistiye » (r.IV). Gava mirov dibîne ku bîst sal piştî hingê jî, Paul Horn di berhema xwe ya bi navê *Grundriss der iranischen Philologie* de nekariye bi zelalî serîkaniyên lehçeyên cuda yê çêkerên bingeha vokabulera farisî, yan jî, tiştên ji « zimanên îranî yê bakur-rojavayî » hatine wergirtin, ku em niha dibêjin pîr in, eşkere bike, pesendkirina Ferdinand Justi balkêştir lê tê. Ji bo zelalkirina peywendiyên lehçeyî di navbera zimanên îranî yê rojavayî de pêwîst bû ku bîst salên din derbaz bibin.

Justi di heman demê de eşkere dike ku gelek bêjeyên di nav zimanên din yê îranî de, hema bêje di nav hemiyana de wînda bûne, di nav kurdî de hatine parastin. Bo nimûne yek ji navên çokê (*kodk*, r.VI ; her wisa binêrin Garzoni, r.154) tenê di kurdî û di zimanekî herêma Kafîstanê de, Nûristana niha, maye; li vê herêma çiyayî û asê ya Efqanistanê gelek kevn-zimanên îranî û hindî mane.

Her çiqas materyalên lînguîstîk yê li ber destên Justi kêm bin jî, gramera wî hem ji aliyê deskriptîf, hem jî ji aliyê dîrokî ve gelek serkeftî ye. Heta mirov dikare bêje ku bo zemanê xwe tenya gramera dîrokî ya serûber bû li ser zimanekî îranî yê rojavayî.

Eugene Wilhelm jî ku raporekê li ser berhema Ferdinand Justi di kovara *Le Muséon* de (*Le Muséon* 2, 1883, rr.431-441) diweşîne, cudabûna zimanê kurdî ji zimanê farisî qebûl dike.

Divê neyê jibîrkin ku Ferdinand Justi salek pêşiya çapkirina gramera xwe, sala 1879an, li Saint-Petersbourgê ferhenga *Kurdî-Frensî* ya Auguste Jaba çap kiribû. Ji ber kêmbûna agahiyên li ser zimanên din yê îranî, wek Justi bi xwe jî dibêje (r.XI-XII), beşa etîmolojîk ya vê ferhengê, her çiqas sînor kiribe jî, kêmas e.

Beşa duyem ya yekem cilda *Grundriss der iranischen Philologie*, di navbera salên 1898 û 1901ê de hate çapkirin. Di vir de teswîra rêzimana dîrokî ya zimanê kurdî ji aliyê Alber Socinê behredar ve hatiye nivîsîn (rr. 249-285). Ev sentezeke pîrr baş e, bes piçek resenî jê kêmas e. Dîsa jî, di vir de girîngiya zimanê kurdî û xebatên Justi yê pêşîn bi şêwazeke kurt û zelal hatine ravekirin.

Piştî *Grundriss* jî weşana xebatên deskriptîf berdewam dikin, bes lêkolînên dîrokî kêmas dibin. Pêwîst bû em xwe li benda sala 1939an bigirin heta ku notên Friedrich Carl Andreas yê li ser diyalektolojiya kurdî ji aliyê yek ji xwendekarên wî Kaj Barr ve bînin weşandin. Andreasê jî bo teoriya xwe ya şoreşger ya derheqê veguhestina tekstên avestîk tê nasîn, di navbera salên 1875-1882yan de li Rojhilatê (Şerq) gelek geriyabû, lê tu çar derfeta weşana notên xwe yê li ser diyalektolojiya zaravayên navenda Îranê û zimanê kurdî peyda nekiribû.

Ev weşan jî gelek aliyan ve girîng e, bes mixabin hemî gavê bi çakî jê nehatiye îstifadekirin. Berî her tiştî di vir de çar diyalektên kurdiya îranê ku kêmas yan jî qet nedihatî nasîn, Gerrusiya Bîcar (la garrûsi de Bijar), Sineyiya Gulbaxî (le sennei des Gelbagei), Kermanshahî û Korûnî (le korûni) hatine şîrovekirin. Li gel hemî nakokiyên notasyona (îşaretkirina) empresyonîst ya vê serdemê û neteqeziyên şîrovekirina belgeyên ku pêncî sal berê ji aliyê Andreas ve hatibûn amadekirin, îro jî ev xebat girîngiya xwe diparêze; zîra niha jî di destên me de çî şîroveyên (description) zanistî û kamil yê li ser zaravayên kurdî yê wê herêmê nînin.

Girîngiyek din ya vê xebatê ev e ku, bi taybetî di nav çarçoveya mijara me de, ew ne tenê deskriptîf e, her wisa dîrokî û berawirdî ye jî. Berî deskripsiyona her lehçeyekê, bi hûr û kûrî behsa fonetîka wan ya dîrokî hatiye kirin. Her wisa, pêşkêşkirina morfolojîyê di nav çarçoveyê dîrokî de hatiye raçandin û lezîk bi berawirdkirinên zelal hatiye dagirtin. Mirov tenê dikare rêzê li şarezahiya Kaj Barr bigire ku pisporê wî karî jî nebû.

Di taliyê de Kaj Barr, li ser pîrsgirêka tesnîfkirina lehçeyên kurdî rawestiya ye; em dê li jê careke din vegerin ser vê mijarê.

Piştî Duyemîn Şerê Cihanê, lêkolînên dîrokî yê li ser zimanê kurdî rawestiyan. Pêwîst bû ku em xwe li benda weşana berhemên R. L. Cabolov yê bi navê *Očerk istoričeskoj fonetiki kurdsogo jazyka* û *Očerk istoričeskoj morfologii kurdsogo jazyka* bigirin. Berhama wî ya yekem di sala 1976an, ya duyem jî di sala 1978an de li Moskovayê hatin çapkirin.

Wan her du berheman, li ser fonetîk û morfolojîya dîrokî ya zimanê kurdî, gelek zanyariyên girîng zêde kirin. Bê guman weşana wan cihê şanaziyê ye. Bes, her

çiqas niha dora nixandina wan pirtûkan nebe jî, bi daxwaza sûdjêgirtina lêkolînerên pêşeroja me, ez dixwazim li ser vê mijarê çend têbîniyên xwe bînim ziman.

Cabолоv xebata xwe bi belgeyên li ser du zimanên edebî yên mezin yên roja me, kurmancî û soranî û hinek varyantên wan yên lehçeyî, sînordar kiriye. Di rastiyê de materyalên wî bi kar anîne, ji xebatên vê dawiyê yên MacKenzie, Bakaev, Kurdoev, Bedirxan û kesên wekî wan hatine hilgirtin ; bi gotinek din, ji belgeyên derheqê kurmanciya normalîzekirî ya Ermenîstan, Azerbaycan, Turkmenistan û hemî lehçeyên kurdî yên Iraqê hatine wergirtin. Xuya ye ku wî xwestiyê agahiyên piştraskirî bi kar bîne û xwe ji agahiyên di berhemên kevin de ku car caran kêmas hatine bikaranîn, bide paş. Xwezî Cabолоv behsa zaravayên kurdiya Îranê yên ku Kaj Barr li ser xebitiye jî kiribûna û hîpotezên wî yên nimûne li pêş çav girtibûna.

Ji aliyê din, bikaranîna formên avestî û kevne-farisî, û raveya daneyên ji diyalektolojiya îraniya kevin (d'iranien ancien) hergav qanihker nînin. Bo nimûne, bêjeya *suwar* (Oç. fon., r.59), bêyî ku agahiyeke zelal li ser binetara wê ya rast bê dayin, bi bêjeya *aspa-bāra- (forma jinûveçêkirî) ya îraniya kevin û bi *asa-bāra*- ya farisiya kevin ve hatiye girêdan. Lê bêjeya *hesp* (neql. r. 60) baş nîşan dide ka kurdî çawa *kv ya hind-ewropayî wergirtiye. Di taliye de mirov dikare bibêje ku bêjeya *suwar* ji farisî hatiye wergirtin, her wekî navê *se(k)* (soranî *sag*), çawa ku Justi ji amaje pê kiribû (r.XI).

Di taliyê de Cabолоv gelek "*berhemên ji rêza duyem*" yên li ser zimanê kurdî ku di demeke dirêj de hatine amadekirin bi temamî îhmal kirine. Pêwîst e mirov piçekê li ser vê yekê raweste. Me di vê kurte-nexşeya xebatên dîrokî yên li ser zimanê kurdî de tenê behsa berhemên sereke yên derheqê vê mijarê de kir, lê lazim e neyê jibîrkirin ku zimanê kurdî, ji dawiya sedsala borî heta îro, di gelek berhemên lînguîstîk yên îranî de hatiye bikaranîn. Mirov bi hebûna gelek bêjeyên kurdî di berhemên Bartholomae, Geiger, Geldner, Hübschmann, Horn, Güntert hwd., û di vê dawiyê de di berhemên Bailey, Gershevitch û gelek kesên din de qet şaş nabe. Xwezî etîmolojiyên di nav wan hemî berhemên de berbelavbûyî, hatibûna berhevkin.

Wekî gelek tiştên din, nabe ku rola zimanê kurdî di nîqaşên derheqê binyata zimanên Hîndo-Ewropayî de leyîstî bi rêya şêwaza bikaranîna argumana "*hêtrê*" (Buchenargument) ji aliyê Henning, Mayrhofer û Eilers ve, bête jibîrkirin. Ev yek, wê tesbîta ku sed sal berê ji aliyê Justi ve hatibû kirin li ser resenî û xwe-parastina terîmên kevin di nav lezîka zimanê kurdî de piştrast dike.

Eger behsa xebatên zimannasên kurd yên li ser zimanê kurdî neyê kirin, ku hejmara wan roj bo roj zêdetir dibe, ev kurte-gotara me ya li ser xebatên dîrokî yên zimanê

* *Di gotara resen ku di kovarê de hatiye çapkirin de jî ev jêrenot nehatiye nivîsin (w).*

* *Di gotara resen ku di kovarê de hatiye çapkirin de jî ev jêrenot nehatiye nivîsin (w).*

kurdî wê kêmas bimîne. Hemî xebatên dîrokî ku bi kurancî û bi soranî tîn weşandin (çi wekî pirtûk çi jî wekî gotarên kovarên edebî), rasterast dibin delîlê hesta kurdan, li hember dîroka zimanê wan.

Helbet ew xebat nîşanên pêşveçûneke mîsoger in. Lê dibe qet neyê jibîrkirin ku pêşveçûna wan, girêdayî pêşveçûna hemdemî ya lêkolînên zaravayî ye. Wekî em baş dizanin, kevnariyên (archaïsmes) morfolojîk û şopên lezkîkî dikarin bi awayekî berfireh, car caran veqetiyayî di nav hinek zaravayên tecrîtîkirî de, bi gotinek din di nav zaravayên xwe-parêzer (conservateur) de bimînin. Bo ya pêşveçûna kurancî, zazakî û soranî wekî zimanên normalîzekirî ku em pê bextewar in, dikare bibe sedema windabûna delîlên berketî ji bo dîroknasên zimanî. Ji ber vê sedemê pêwîst e ku li Îranê û li Tirkiyê li ser zaravayên kurdî bi lez û bi rêbazeke sistematîk xebat bînin kirin.

Lêkolînên dîrokî bivênevê rê li ber peydabûna pîrsgirêkên mezintir vedikin, wekî peywendiyên di navbera zimanê kurdî û zimanên din yê îrani yê modern û yê kevnar de, yan jî wekî zaravakirina (dialectalisation) devokên kurdî bi xwe li ser bîngeha resenî û çêbûna zimanê kurdî. Ew mijarên berfireh in û mirov li vir tenê dikare bi bîr bîne.

Li gel hemî kêmasiyên belgeyî, xuya ye ku birkirina zaravayên kurdî di nav sê grubên mezin de, bakur-navend-başûr-êdî baş rûniştîye û bi ihtimaleke mezin lêkolînên dahatûyê wê xwe bi zarîfkirina kuranciya dewlemend û pîrcure ve sînordar bikin.

Di nav çarçoveya zaravasiyê de, pîrsgirêka substrat⁴ derdikeve pêş. Minorsky û bi taybet Kaj Barr (hb., rr., 112-113) bal kêşane li ser hebûna substrayeke guranî di nav kurdiya başûrî ya îro de ku *v*-ya kevin wekî herfa destpêkê tê de hatiye parastin; *v*-ya guranî (binêrin bêjeya *va*) di kurancî de bûye *b*- û *va*- bûye *ba*-. Li gorî vê fikra ku heta Andreas diçe, mirov dikare îddîa bike ku kurd ji aliyê rojava ve hatine vê herêmê.

Ger bi wî çavî lê bête nêrîn, diyar e ku bi layîqî bal nehatiye kêşan bo ser taybetmendiya girîng ya dengnasiya kuranciye, ya ku xwedî sistemeke dengdaran a ji sê rêze dengdarên peqok (occlusive) pêk tê, ku mixabin di elîfbêya kurdî ya îro de jî nayê nîşandan. Bo nimûne, dengdarên bandevî (vélaire) yê bêjeyên *ker* (kař) “yê nabihîze”, *ker* (k’ar) “heywana dêya dahşikan” û *ger* (gār) “geryan”. Bi nêrîna min, sedemên guherîna du dengdarên nedengdayî (phoneme sourd) hêj baş nehatine destnîşankirin, her çiqas ji mînakên jorîn ya yekem ji dengdareke peqok a nedengdayî ya kevn (di zimanê avestî de *karəna-*), ya duyem jî ji dengdareke xişok (av. *xara-*) hatibin jî. Bes li vir mijara me ne ev e.

⁴ Terîma *substrat* tê wateya « *hebûna şopên kevn-zimanekî di nav zimanên hemdem yê li heman deverê tîn axaftin* » (nota wergêr).

Ev sîstem bi çi sedem di kurmançî de peyda bûye? Bê guman ev nûbûnek e (innovation), zîra ne di zaravayên din yê kurdî de, ne jî di zimanên îranî yê din de tiştek bi vî rengî nîne. Mirov dikare vê yekê wekî diyardeyeke substratê bibîne, çinkû di zimanê ermenî de sistemeke konsonantîk ya analog heye ku di nav wî zimanî de bi serê xwe nûbûnek e. Divê neyê jibîrkirin ku di osetî de jî, zimanekî îranî ku li Qefqasyayê tê axaftin, heman taybetmendî heye. Li vir em dikevin nav warekî linguîstîk yê “qefqasî” ku sînorên wê digehin Anatolyaya Navîn.

Di bin ronahiya vê agahiyê de mirov dikare bibêje ku jîngeha pîmîtif ya kurdan li vê herêma ew niha lê dijîn nîne. Bes ji aliyê din ve, ji ber ku ev sîstem li ser dijberiyên kevin ava bûye, ne mimkun e ku ev di demeke nêz de peyda bibe. Bo ya mirov dikare îddîa bike ku Kurd jî ji mêj ve, bi ihtimaleke mezin berî serdema îslamî, hatine vê herêmê.

Xebatên li ser peywendiyên zimanê kurdî li gel zimanên din yê modern yê îranî, perspektîfên nû derdixin pêşya mirovî. Ev pirs çendin caran hate vekolîn, bi taybet ji aliyê Tedesco, Windfuhr, Mackenzie û çend kesên din ve. Min bi xwe bal kêşaye ser çend nûbûnên hevpar di zimanê kurdî û di zaravayên navenda Îranê de.

Her wisa di kurdî de pêşgireke lêkerê ya dudana heye ku di çêkirina dema niha û dema domdar de tê bikaranîn, wekî *di-kim*-a kurmançî û *de-kem*-a soranî. Heman qalib di zaravayên kermanî (ku li navenda Îranê, li derdora Isfahan tî axaftin) de hene, bo nimûne di mahallati de *at-kirôn*, di xunsarî de *et-kerân*, û hwd. Ji aliyê din ve, di kurdî de lêkera *hatin*- di dema niha de xwedî qalibê sosret e, *ez tîm*. Xuya ye ku *t*-ya destpêkê bûye pêşgira domdariyê a ku di nav lêkerê de cih digire. Di gelek zaravayan de, ji xwe, pêşdaçeka domdirêj di nav hemî lêkeran de bi awayekî berdewamî *t*- ye. Jixwe heman fenomena tevixistinê (*incorporation*) di gelek zaravayên kermanî de jî heye: di qohrudî de *attûn* “ez tîm”, di abuzeydâbadi de *otô*, di ardestanî de *torô* hwd., eynî fenomen di nav hinek gotinên din de heye ku bi dengdêran dest pê dikin.

Paşê, zimanê kurdî xwedî sistemeke paşgirên cînavî ye ku bi rêya navê sêyem yê yekjimarî xwe ji zaravayên din yê îranî cuda dike: *-r* (di farisî û zaravayên din de *-es*), zîra heman paşqertaf tenê di zaravayên kermanî de hene. Mirov dikare behsa gelek hevpariyên din bike, bi taybetî di warê leksîkal de.⁵

Li gorî agahiyên ku îro di destên me de ne, (di vê mijarê de) gihîştina encamên piştrast gelekî zext e. Gelo mirov dikare dîsa jî îddîa bike ku kurdî û zaravayên kermanî, ji heman zaravayê îranî yê kevin paş-ketine? Yan jî mirov dikare şibîna wan bi rêya cîrantiyeke domdirêj rave bike? Hem di halê yek-binetaî de, hem jî di halê peywendiyêke domdirêjî de lazim e ku lêkolîn ji dîrokeke gelekî kevin bête destpêkirin.

⁵ Mijara berawirdkirina kurdî li gel zaravayên kermanî wê di pêşerojê de di nav xebateke din de bi awayekî taybet bête lêkolîn.

Wisa xuya ye ku zaravayên kermanî ji mêj ve li herêma xwe ya niha têt axaftin: çî hevpariyên wan li gel grubên din yên zaravayî nînin; civakên bi wan zaravayan diaxivin naşibine civakên xwedî kevneşopiya koçerî û ew zarava di bajarên gelekî kevin de peyda bûne. Bo ya beraqilane ye ku mirov rojavayê rêze-bajarên Kasan-Îsfahan û Yezdê, bi gotinek din terîtoryaya Medyaya kevin, wekî landika kevnar (berceau primitif) ya kurdan bi nav bike.

Ev yek rê li ber lêkolîna peywendiyên di navbera kurdî û kevne-zimanên îranî de vedike. Pêwîst e ku mirov xwe ji çêkirina peywendiyên di navbera kurdî û zimanê avestîk de bide paş; rehên zimanê avestîk hêj baş nehatine eşkerekirin û ew tenê bi rêya belgeyên li Îrana rojhilatî, yanî li Efganîstanê peydabûyî tê nasîn. Farisiya ku bi saya kitabeyên (inscriptions) sedsala VIyan hatiye nasîn, xwedî taybetmendiyên xweser û resen e.

Li ser zimanê medî her tişt dikare bête gotin bêyî ku tiştêk bête îspatkirin, bo ya pêwîst e ku mirov di vê mijarê de xwe ji nêrînên xapînok bide paş. Bi saya bêjeyên medî yên di nav kitabeyên akamenî de hatine tesbîtkirin, nasîna zimanê medî bi awayekî îzafî mîsoger bûye, bes di heman demê de agahiyên me yên li ser wî zimanî jî gelekî sînordar in. Çî tişt îddîaya paş-ketina zimanê kurdî ji zimanê medî pûç nake, bes çî tişt vê îddîayê piştrast jî nake, her wisa dibe neyê jibîrkirin ku ji ber sedemên jeografîk yên teqez, ji bo zaravayên îranî azerî û talisî jî mirov dikare heman îddîayê bike.

Dîsa jî mirov dikare, bi saya şibîna pêşveçûnên zaravayên din yên rojavayî, bi hişyarî hîpotezekê pêşniyar bike. Wekî Strabon jî bi gotineke xwe ya meşhûr bi derengî ev yek piştrast kiriye, xuya ye ku di serdema akamenîyan de di navbera zimanên cûda yên îranî de hevûdufamkirin (intercompréhension) mumkin bû. Bes lazim e ku pêvajoya zaravabûnê (dialectalisation) berî hingê dest pê kiribe. Farisiya kevin, medî û avestîk vê demê ji xwe bûbûn zimanên cuda. Ji ber vê yekê mirov dikare bibêje ku wekî gîlekî û mazenderanî û hwd., kurdî jî di vê demê de ji xwe pêk hatibû (constitué).

Teqez ev “kurdiya kevin” xwedî cewazî bû li gel zimanê modern û mirov nikare bibêje kanê kurdiya modern di kîjan demê de peyda bûye. Ger em behsa farisiya “modern” bikin, ew di destpêka serdema îslamî de çêbûye. Bes bi nêrîneke lînguîstîk, farisiya navîn ya belgeyên sasanî yên sedsala IIIyan, dikare wekî “farisiyeke” arkaîk bête dîtin. Li gel vê, ew di nav fonetîk û morfolojiya xwe de raçandiye û bi nisbet farisiya kevin ku di dawîya sedsala IIIyan de (berî zayînê) di kitabeyên akamenî de cih digire, nêziktirî farisiya modern e.

Ev tê wê wateyê ku di nav pêncsedsalan de, di zimanê farisî de gelek guherînên mezin çêbûne: ketina paşgîrên tewangê, windabûna cudatiya cinsê navan, hilweşiyana sîstema lêkerê û bi awayekî giştî derbazbûna ji cureyê zimanekî

“sentetîk” bo cureyê “analîtîk”. Dibe neyê jîbîrkirin ku di heman serdemê de guherîneke bi vî awayî di zimanê partî de jî çêbuye.

Di teksteke jîbîrkirî ya Antoine Meillet de ku ji aliyê O. Szemérenyi ve ji nû ve hatiye pêşkêşkirin (*Recherches de linguistique. Hommage a Maurice Leroy*, Bruxelles, 1980, rr. 206-2014), zanyarê berawirdker li ser sedemên wan guherînên demkurt ku li ser struktura zimanan şûn hêlayî, difikire. Li vir em nikarin bi hurgilî behsa vê mijarê bikin, bes wisa xuya ye ku ev pêvajoya kêmkirî (réducteur) ku sîstemên fonetîk hêsan dike û morfolojîyê ji hêzê têxe, bi piranî di xizmeta sentakseke bi hêztir û dewlemendkirineke îdiyomatîk de, di dema belavbûna zimanekî û zêdebûna qisekerên wî zimanî li ser terîtoryayeke mezin de peyda dibe. Berevajî vê, zimanek ku di xwe de hejmareke mezin ya arkaîzman dihebîne, wekî zimanê kurdî bi nisbet farisî, li ser qisekerên xwe bêhtir îstîqrarê ferz dike. Bi gotinek din, zimanê kurdî kariye ji tevlîhevbûna mezin ya gelên li ser xaka Îranê peydabûyî, di serdema selukiyan û di dema dagirkeriya eşqaniyan de, bifilite. Bes mirov nikare tiştêkî din li vê mijarê zêde bike. Eger mirov piştrast bûya ku “Kurd”ên di pirtûka pehlewî ya bi navê *Karnamag-î Ardaşêr-î Papagan* de behsa wan tê kirin, bapîrên kurdên roja me ne, wê çaxê mirov dê karîbûya bibêje ku kurd û kurdî di destpêka serdema sasanî de, li herêmeke nêzî vê herêma ku me bi rêya linguîstîk destnîşankirî, peyda bûne.

Gelo dikare bê îddîakirin ku berbelavbûna kurdan di destpêka Karmeniya kevin de (ancienne Carmanie), di dema pêşveçûna partan ya di navbera sedsalên IIyan û Iyan de (berî zayînê) çêbûye ku di heman demê de beşek ji wan derbazî Anatolyaya Navîn bûne û beşekê jî berê xwe dane xaka guranî, herêma ku dikeve başûrê Kurdîstana Îranê ya îro?

Teqez ev hemî dimînin konjonktûrel û pêwîst e em hêvî bikin ku lêkolînên li ser jeografiya zaravayan, li ser toponomiyê û lêkolînên nû û kûr derheqê çavkaniyên erebî, ermenî, asûrî, bîzansî û hwd., ronahiyeke nû bêxine ser vê mijarê.

*****

Çend agahî li ser nivîskar : *Akademîsyenê frensî Pierre Lecoq di sala 1939an de ji dayîk bûye. Xwedî doktoraya wêjeyê ye û heta sala 2004ê endamtiya Yekineya cîhana îranî û hindî ya CNRS ê (Navenda Neteweyî ya Lêkolînên Zanistî li Fransayê) kiriye. Her wusa li Zanîngeha Sorbonneê, di beşa zanistên dîrokî û felsefî ya Ekola Pratîk ya Xwendinên Bilind (EPHE) de serperîştîya lêkolînê kiriye û li vir dersên zimannasî û filolojîyê dane. Pierre Lecoq di heman demê de li Ekola Louvreê jî dersên epîgrafiya farisiya kevin û zimanên îranî yên serdema navîn dane (y.ö).*